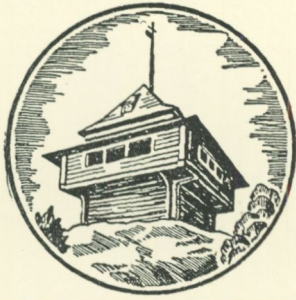

**NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK 1936**

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS

OCH SKANSENS ÅRSBOK

1936

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

*Årsbokens omslag med en interiörbild från Bellmans-
museet på Skansen är utfört efter fotografi
av Olof Ekberg.*

Tryckt i gravyrtryck hos

Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag, Stockholm 1936

PERUKER OCH HÅRTOURER

UR HERRFRISYRENS HISTORIA I SVERIGE

av Gunnel Hazelius-Berg

Peruke Makare Embetet tillkommer att handla med Håar, Giöra Peruquer af allehanda Slag och Sorter, jämbwähl Turer, Pantourer, Brude och Håar Mössor.» Så lyder första paragrafen i Embets skrålet för Perukmakare i Stockholm år 1711 (Meddelanden från Nordiska museet 1897). Från 1690 finnes dock en sigillstamp av järn bevarad som tydligt bär vittne om att skrålet funnits till redan tidigare, bild 4. I skråordningen från 1711 bestämmes att »alla upstädes mästare» som ej ha egna privilegier skola sortera under Stockholms skrå. Vid denna tidpunkt kan man alltså räkna med perukmakare i åtskilliga städer, men troligen ej så många skrán. Göteborg hade dock skråordning redan 1702, varför de kringliggande städernas perukmakare räknades att höra dit. I Vänersborg fanns 1775 en mästare, som dock aldrig hade eget skrå utan lydde under Göteborg. Uppsala hade ämbete på 1700-talets mitt, Linköping 1775, även Växjö och Västerås hade egna skrán (Cedergren, Ur Vänersborgs stads hävder, sid. 377; handlingar i Nordiska museets skråarkiv).

Bruket av löshår är i Sverige mycket gammalt. På 1500-talets slut använde damerna t. ex. lösa valkar under framhåret. Då det blev modernt med löst hängande hår på 1630-talet började man även att dryga ut det egna håret och använde sig då av hårtourer, band med påsytt hår, vilka knötos in i det egna håret. Men annars använde man sig av hårhuvor; redan på 1640-talet ha vi en dylik beskrivning: »en qwinnfolks hufwudbonad som räckte nedher på axlarna, slöja och håårhufva» (Lexicon Lincopense). Detta

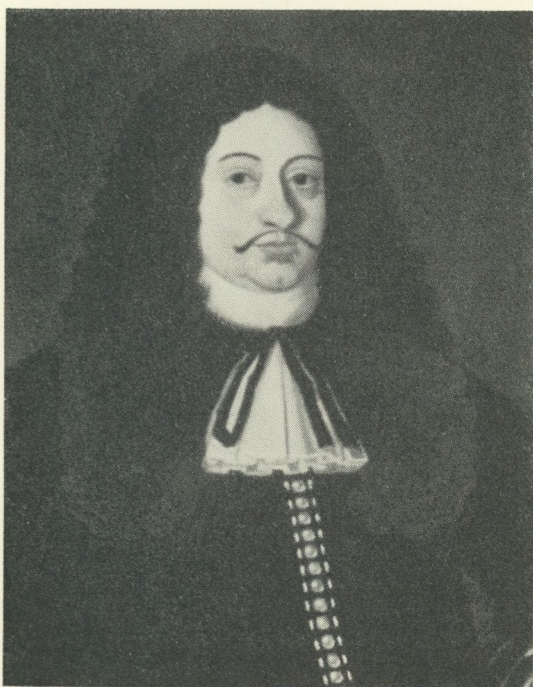

Bild 1. 1660-talets stela peruk. Presidenten K. Barnekow, detalj från epitafium i Vittskövle. Foto Svenska porträttarkivet.

hängande hår krusades med hårsax eller hårfjäder, d. v. s. tång, sidolockarna kallades kornetter. Hårhuvan tillverkades på ungefär samma sätt som hårtouren genom att några hårstrån i taget fastsyddes direkt på underlaget. Dessa hårhuvor buros av det franska hovet redan 1626, efter det att Ludvig XIII blivit skallig och lagt sig till med löshår. Det är dock först med det nya tillverknings sätt, som kännetecknar peruken, man kan tala om ett verkligt perukmod. Till själva fabrikationen återkomma vi senare. Vem som gjorde denna nya uppfinning vet man ej, ej heller när den gjordes, men perukerna blevo allt vanligare fram emot 1600-talets mitt. Det franska hovet föregick som vanligt och dikterade moderna. Perukmakarna i Paris fingo sina privilegier 1665, 40 blevo mästare för hovets behov och 200 för staden Paris. Dessa siffror säga ju åtskilligt om huru utbredd hantverket var

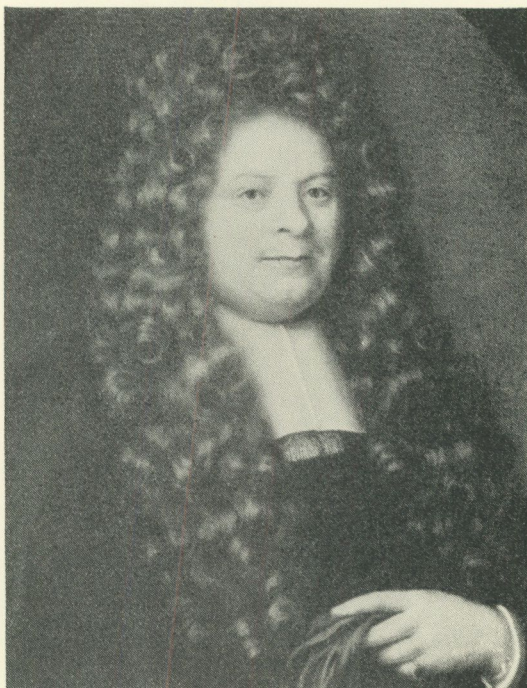

Bild 2. 1680-talets »spanska» peruk. Rådman Erik Roy i Stockholm, porträtt av Martin Meytens d. ä.

redan då. I London blev perukmodet mera vanligt först på 1660-talet och Sverige följde med ungefär samtidigt. Att enstaka adelsmän dock långt tidigare ståtade med peruk ser man av porträttet av fältmarskalken Lorentz von der Linde och hans officerare, troligen målat redan 1649. Här bär han själv peruk, medan de flesta officerarna ha det egna håret utslaget över axlarna (porträttet avbildat av Sigurd Wallin i Svenska kulturbilder, ny följd, I, sid. 172). På 1650-talet hittar man peruken på några enstaka porträtt, tio år senare är den redan rätt allmän. På ett skråskrin i Nordiska museet finnas inläggningar, vilka framställa ett par gesäller i eleganta peruker. Skrinet är daterat 1656 och visar att dessa hantverkare genom sina gesällvandringar nog följde med modet i stora världen (skrinet avbildat av Sigurd Wallin i Möbler från svenska herremanshem I, bild 104).

Ej heller prästerskapet underlät att följa modets växlingar, i Frankrike hade abbé La Rivière varit den förste prelat som mässat i peruk. Detta väckte ett våldsamt uppseende och gav genljud i hela Mellaneuropa. Det gav även upphov till många giftiga pamfletter mot prästernas peruker. I Sverige fann sig kyrkomötet 1664 föranlätet att helt förbjuda långt hår, peruker och kalotter, men detta båtade föga, ty 1669 måste man ytterligare påminna och stadfästa detta beslut. (Vid ett tal i prästeståndet av Uno von Troil 1778, där svenska dräkten anbefalldes, göres även en rolig historisk översikt över bruket av peruk. Manuskript i Kungl. bibl., jämför Sv. mem. och brev I, sid. 172.)

De första perukerna voro mycket stora, täckte hela huvudet och hängde ned i tre delar, en på ryggen och en mindre över varje axel, bild 1.¹ Dessa peruker voro ofta enormt tunga och mycket varma. Man rakade därför hjässan och lät sedan perukmakaren sköta frisyren på egen hand (Troels Lund, Köpenhamn 1929—1931, del 4, sid. 98). På natten hade man nattmössa och på dagen växlade man med olika peruker vid olika tillfällen. Ludvig XIV hade en särskild för jakt, en för förmiddagsmottagningar etc. (Piton, *Le costume civil*, sid. 249). Det underliga är att peruken vann anhängare just därför att den sades vara så praktisk. Man slapp att själv vara med om den tidsödande frisyren. Och inte minst om obehaget att hålla sitt eget hår något så när rent och fritt från ohyra. Engelsmannen Pepys dagbok upplyser oss om sina besvär 1662: »Fick Sarah kamma mitt huvud rent, vilket jag fann vara så orent av puder och andra bekymmer att jag beslöt att försöka hålla huvudet torrt utan puder» (London Museum, *Catalogues*, nr 5, sid. 51). Perukerna gjordes tunnare med linnefoder för sommaren och med tjockt ylle för vintern. En sådan vinterperuk kunde väga ungefär ett kilo. Helt naturligt

¹ Viktiga uppgifter om peruker och perukstillverkning finner man bland annat i Krünitz, *Encyklopädie*; Hallen, *Werkstätte der heutigen Künste*, 1761; *Werkstätte und Handwerke*, Wien 1789; *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences*. — Den allmänna utvecklingen i Europa är givetvis skildrad i gängse dräkthistoriska arbeten. Framställningen av de svenska förhållandena i denna uppsats bygger i första hand på en genomgång av porträttmaterial.

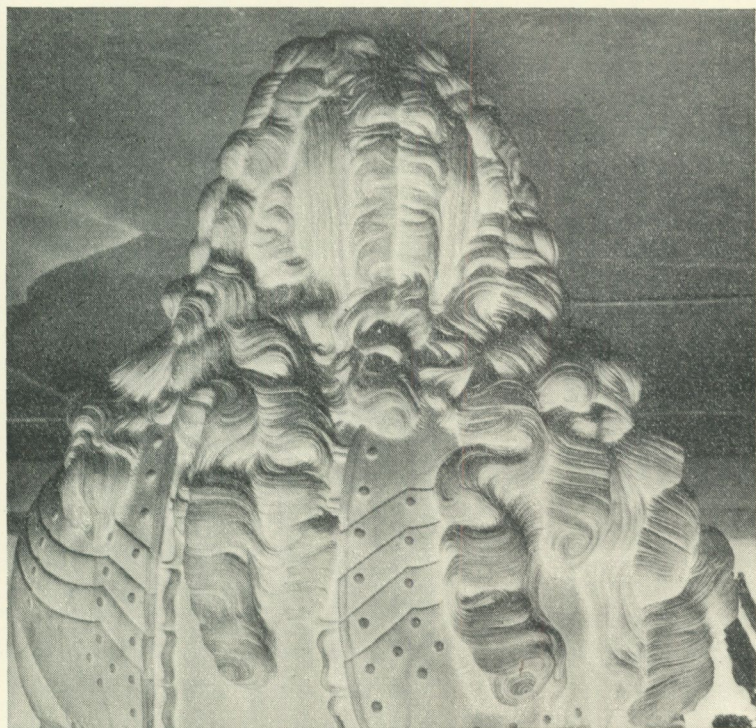

Bild 3. Quarré-peruk med den karakteristiska dubbellocken över den slätkammade nacken. Byst i Vingåkers kyrka av fältmarskalken J. J. Haster, död 1695.

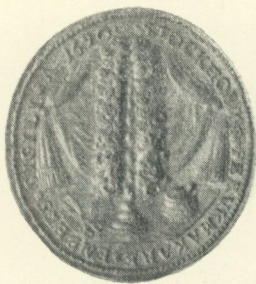

Bild 4. »Stockholms perukmakares embets sigill. A 1690.» Nordiska museet 105,194.

fick hatten ej mera någon annan funktion än att skydda peruken mot regn, vid alla andra tillfällen bars den under armen. Detta blev så mycket mera nödvändigt, när man pudrade peruken och då riskerade att få en rand efter hatten i nacken. Under reformsträvandena vid diskussionen om svenska dräkten säger en anonym författare i Samtal om nya Kläde-dräkten: »Om det blott blifwer mode, at på Hofwet wisa en Nacke, hwarpå synes en swart rand efter Hatten; så skal ingen mera gå Hatt-lös.» För Tersmeden liksom för andra blev utvägen i stället denna: »Jag klädde mig efter befallning och for med hyrvagn — — — att ej chiffonera min koaffyr» (Memoarer I, sid. 75). Om man ville vara välklädd fick man alltså många gånger riskera sin fina peruk. Det kunde ha sina vådor att resa på middagsbjudning: »Det var riktigt farligt i slupen, vågorna slogo över oupphörligt och regn och hagel störtade ned. Kappan fick han lov att hänga upp till torkning och peruken måste han låta locka om», berättar den unge arkitekten Simon Louis Du Ry i sina brev från Stockholm (S:t Eriks årsbok 1927, sid. 14). På resor användes stundom peruker av getull, de blevo till följd av materialet smålockiga och med varje lock nedsydd, d. v. s. fastsydd i båda ändar. Dessa peruker kunde alltså aldrig kamma om utan lockarna voro oföränderliga. Dessa ullperuker ansågos dock enklare och kommo ur bruk redan på 1600-talet. Det förekom även andra material vid peruk-tillverkningen: tagel, mässingstråd, glas och silkestråd, »qwirn».

Från den mera stela peruktypen på 1600-talets mitt övergick man till en som skulle så mycket som möjligt imitera den naturliga lockigheten. Dessa »spanska» peruker hade ett enormt svall av lockar, som räckte ned till midjan, bild 2. De voro säkerligen krävande att bära och någon har sagt att de voro kopparstickarnas sanna martyrium. Jämsides med dessa spanska peruker hade man quarré-peruken, som med stor konstskicklighet hade lockarna upplagda med den strängaste regelbundenhet. Denna peruk var synnerligen exklusiv, men vi ha ett gott exempel på den i J. J. Hastfers byst, bild 3. Samtidigt med att damerna lade sig till med fontangen, den jättelika håruppbyggnad, som var mod under 1600-talets sista och 1700-talets första decennium, växte

Bild 5. Den höga allongeperuken. Presidenten friherre Johan Rosenhane.
Oljemålning av David von Krafft omkring 1700.

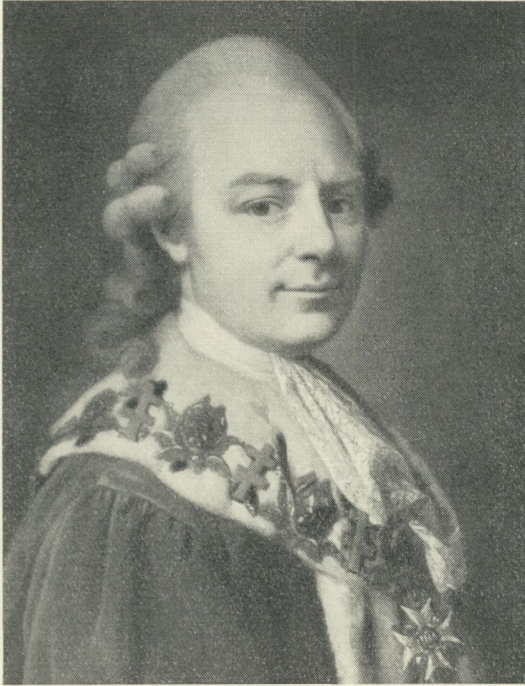

Bild 6. Serafimerperuk, buren 1785 av riksrådet greve Gustav Filip Creutz. Oljemålning av P. Krafft d. ä. Foto Svenska porträttarkivet.

även herrperuken i höjden och lockarna tornade sig högt över hjässan, bild 5. »Emedan de förnämre nu fram i pannan bruka att frisera håret, som de kalla, eller göra knorlugt, att wara lika en Björn», säger Rudbeck (Atland 3, sid. 617). Den ovanligt länge Tersmeden berättar stolt, att då han »räckte öfver riksrådets (Sparre) höga peruk, skrattade konungen hjärteligen och sade, att det är mera differens i längd, än hans majestät trott» (anf. arb. I, sid. 76). Det är lustigt att se hur man sedan låter håret över hjässan ligga slätt och får liksom en djup kil in i de uppstående hårmassorna (på 1720-talet). Den fria spanska peruken levde kvar in emot 1740-talet, men hade då hunnit få många konkurrenter. Äldst av dessa är knutperuken, där man för att hålla ihop de lösa hårmassorna gjorde ordentliga knutar på de hängande lockarna. Detta ser man i Sverige på porträtt från 1710- till 1730-

Bild 7. Tidig form av traubenperuk, 1730-talet. Pålige kammarherren greve Nils Bielke. Oljemålning. Foto Svenska porträttarkivet.

talen. Men även denna peruk var naturligtvis hindersam för rörelserna och den följdes av den s. k. traubenperuken, som med ett stort hårband hopknöts i nacken, bild 7. Detta mod hör intimt samman med rokokon i Sverige. Det var både elegant och graciöst och man kunde till synes helt vårdslöst kasta fram en hårslinga över axeln. Oftast lät man då även det svarta hårbandet gå fram runt halsen under halsduken. Oändligt många av de eleganta rokokokavaljererna läto porträtteras sig med denna frisyr. Vid de mest högtidliga tillfällena i livet levde dock de äldre perukmoderna kvar i modifierad form.

Som ett slags officiell uniform använd av rådsherrar och serafimerriddare hela århundradet igenom förekom en särskild serafimerperuk. Den är lätt igenkännlig på porträtt, bild 6, och den bars ännu 1807 av Axel von Fersen, när K. F. von Breda avkonter-

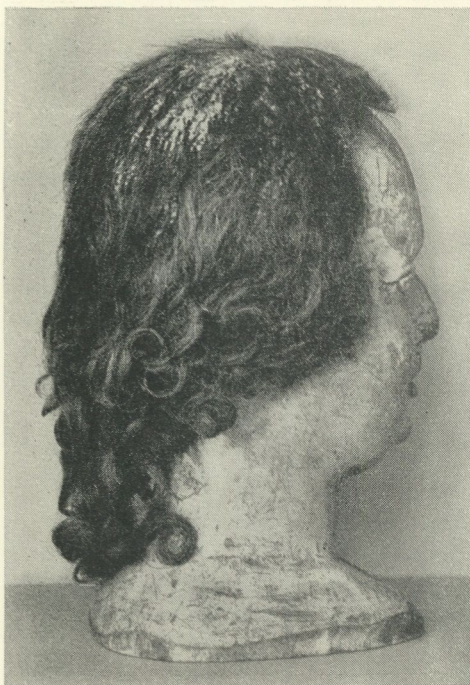

Bild 8. Stussperuk av tagel och hår med vadderad stomme. Nordiska museet 104,895.

fejade honom. Serafimerperuk är även känd som en samtida benämning, sålunda omtalas att perukmakargesällen Wallman hade förfärdigat en serafimerperuk som mästestycke, vilken hans skrå 1771 vägrade att godkänna. I ett svar på Patriotiska sällskapetets fråga om en svensk klädedräkt heter det också: »För min tid vet jag ock ej mer än et enda Originelt: Jag menar de så kallade Half-Seraphimare, dem någre af Högvördige Ståndet för en tid tillbaka lagt sig til.» Serafimerperuken bestod av i nacken löst nedhängande lockar av olika längd, medan sidhåret mera följde modets växlingar. Bar man sitt eget hår fick man taga till hårtouren för att hjälpa upp lockarna. En med serafimerperuken överensstämmande hårklädsel kunde även förekomma vid särskilt solenna tillfällen. Så hade hovkavaljererna och hovdamerna vid Gustav III:s förmälning ej ändrat sin vanliga klädedräkt

Bild 9. Halvperuk i två delar, buren av sjökaptens Matts Holmers. Nordiska museet (deposition från Marinmuseum).

mer än att de förstnämnda buro utslaget hår, *queue de renard*, och de sistnämnda brudlockar till sina robes de courtes (Sv. mem. och brev II, sid. 33). En liknande hårfrisyr bars även när man klädde sig till brudgum och Carl Tersmeden skriver härom följande: »Kl. 10 kom min frisör med den nya brudgumsgrannlåten af en *Queue de Renard*, brukligt endast vid detta tillfälle för en officer. Den bestod af ett svart brett band, hvarpå hårbuklor voro fästade, som räckte midt på ryggen och kostade med en svart *cocarde* 8 plåtar. För friseringen som brudgumme fick han 4 plåtar och gjorde det ganska bra» (anf. arb. IV, sid. 106).

Samtidigt med dessa större och mera eleganta perukformer användes under 1600-talets senaste år och under förra hälften av 1700-talet en rundskuren hellockad peruk, på tyska kallad *Stussperuk*. Denna peruk räckte i allmänhet ner till axeln och var lika

lång runt om. Den användes till res- och vardagsbruk av de förnämre men var under 1700-talets mitt en mera allmän borgerlig peruk, jämför bild 8 och 9. Längst levde den kvar hos prästeståndet och försvann här först mot 1780-talets slut. De präster som använde sig av sitt eget hår buro i stället alltid kalott. Denna kalott finner man använd under hela den omtalade perioden och den upptas senare även av de präster som bortlade peruken. Från 1789 års riksdag berättas, att åtskilliga av ståndet uppträdde med kalott, och sedan slog detta nya mod helt igenom (P. Tham, Anteckningar, 1796—1797, sid. 5). Stussperuken ändrades mycket litet med åren, men man kan dock ganska lätt särskilja den som användes under rokokotiden och senare. På denna liksom på övriga peruker blev nämligen hårfästet mera markerat och flikarna vid tinningarna allt djupare.

Under hertigens av Orléans regering framkom ett nytt hårmod, peruk à la régence. Det är föregångaren till den senare så vanliga pungperuken. Denna omtalas redan 1716 i Mellaneuropa, men blev först modern på 1720-talets sista år i London och tydligen vid samma tid i Sverige, ty redan 1731 förbjuder en överflödsförordning import av färdiga hårpungar, medan de som förfärdigades i landet fortfarande voro tillåtna. I Den svenska sprätthöken kan man 1737 läsa, hur fröken Sophia förbjuder greve Hurtig att »låta rese-wåtsäcken ligga bakpå uppå wagnen» — — — och ej binda den »bak uti sitt hår, eller sin peruque» (Svenska Sprätthöken, 1740, sid. 108). Dessa pungperuker förfärdigades som vanliga korta peruker men hade inga hängande lockar utan i i stället en synlig ögla av monteringsbandet i nacken, se bild 10. På denna knöts sedan en pung, gjord av sidentyg eller något annat material och stoppad samt med en stor knuten rosett upptill. Meningen var naturligtvis från början att knyta in och därigenom skydda de hängande lockarna i en tygpåse, men denna påse blev snart självändamål. Modet varierade sedan med korta eller långa påsar, breda eller smala. Vanligast var emellertid att de voro svarta till färgen. Som jämförelse kan nämnas att en pungperuk på 1760-talet kostade 36 rdr banco, medan en stor peruk kostade omkring 60 rdr (räkningar i Nordiska museets

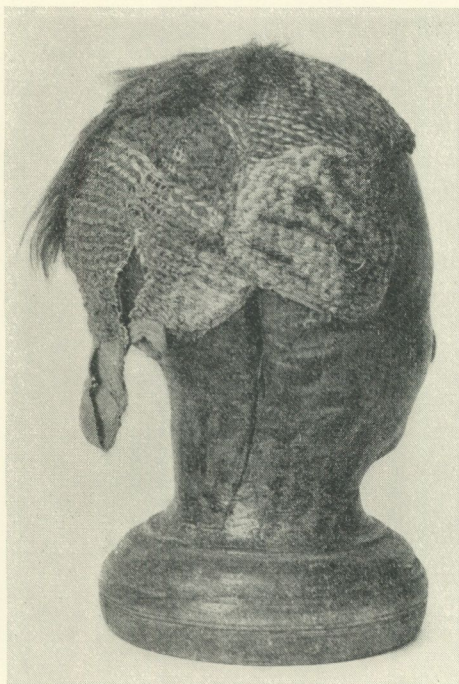

Bild 10. Pungperuk visande fastsyningen av tresserna. I nacken bandögla för pungen. Funnen i fyllningen i ett hus tillhörande Katarina prästgård, Stockholm. Nordiska museet 185,785.

skråarkiv). Pungperuken blev mer och mer vanlig efter 1700-talets mitt och var sedan den peruktyp, som levde kvar längst av alla, ända in emot 1810. Den hade emellertid en allvarlig konkurrent och det var piskperuken, som med sin av band hårt omlindade och dolda hängande hårlock ju var både bekväm och praktisk. När Linné skulle göra sin lapska resa 1732 tog han alltså på sig sin piskperuk (*Iter lapponicum*, ed. Fries, sid. 5). I Svenska sprätthöken varnas även för att låna kuskens piska och hänga den i nacken (anf. arb., sid. 108). Från den tiden var piskperuken lika vanlig som pungperuken, jämför bild 11—13. Om man vill få en god översikt av de olika hårmodernas inbördes gradering kan man lyssna till Samuel Ödmann, när han i sina berömda hågkomster talar om djäknarna i Växjö. »Till 1760 buro alla hängande hår såsom allmogen, men vid den tiden begynte en

och annan abiturient klippa sig en tupé, därtill lades snart lockar vid öronen och kort därpå hårpiskor. Det förstår sig, att denna yppighet höll sig inom gymnasii område. Dessa hårpiskor tålades av lektorerna, såsom en förberedelse till akademiska hårpungar. De bestodo först av två runda, hårt hopvridna tåtar, sedan av tre flata och lösa flåtor, men övergingo omsider till stångpiskor, som höljdes med band. Allt detta fördrogs, men omkring 1767 började man sätta en liten kokard på piskan och kläda den med sidenband. Då kunde ej själva biskopen Osander längre vara tyst åskådare av tidens fördärv, utan höll vid 1767 års examen ett vidlyftigt strafftal om högfärd in genere och högfärd in specie med dess fördelningar och följder. Det hade sin verkan och stångpiskorna ströko segel» (Hågkomster och minnen, 1924, sid. 65 och följ.).

Stångpiskan var alltså den enklaste typen av peruker eller hårmod, den blev också militärens speciella kännetecken. Det finns ingående föreskrifter och förordningar om hur soldaterna skulle låta håret växa och noga skydda det under mössan, när de voro hemma på torpen. På mötena däremot skulle de medföra svarta band och noga sno dessa om håret till en piska av en alns längd styvad med ståltråd. De som ej hade eget hår skulle inköpa en lös hårpiska eller blånor att dryga ut håret med. Till stångpiskan hade man då sidolockar, vilka höllos i läge genom inträdda blyskivor. Den färdiga frisyren pudrades sedan med vitt pudrer, sittgelb. Även pudret var soldaten skyldig att själv hålla sig med. Före de stora paraderna började friseringen av manskapet ofta på kvällen dagen innan, för att man skulle hinna med alla. Och ve den soldat som inte sedan satt stilla och tänkte på att noga akta sin frisyra (G. Björlin, Bilder ur Sveriges krigshistoria I, sid. 81 och följ.).

På 1700-talets mitt började man att rulla upp det hängande sidohåret till lockar som helt eller delvis visade örat. Vanligast var kanske en lock över varje öra, men det var även mycket brukligt med två, och stundom finner man både tre och fyra lockar. Man kan här ej tala om någon bestämd tid, när det ena eller andra var modernt, alla typerna förekomma under 1700-talets

Bild 11—12. Hårpiska och hårpung. — 11. Landshövdingen C. J. Ekeblad. Silhuettmålning av P. Heckens 1791. Nordiska museet 15,077. — 12. Hovjunkare Otto Wallencreutz, död 1805. Silhuet i Nordiska museet 82,584.

Bild 13. Lös nacklock med hårpung. Troligen använd av bruksrådet Jakob Ramsell på Ferna bruk, död 1804. Deposition av grevinnan Eva af Ugglas i Göteborgs museum.

senare hälft. Dessa sidolockar kallades även duvovingar och förekomma till trauben-, pung- och piskperuker. De mera outrerade modenyckerna voro av kortare varaktighet. På 1760-talet var t. ex. peruken alldeles slätkamrad på bakhuvudet med en lock tvärs över hjässan och sidolockar. Då klagade Tessin över de nya moderna: »Förr bar man sina ansikten som Gud och naturen oss dem givit. Nu förlängas de genom höga frontispicer, under vilka små gossehuvuden framtitta; och i fall man i nacken målar ett ansikte, har det samma coiffure som det rätta, så att man svårligen vet vilkendera som är avuga och rätsida på en ung cavalier» (Leijonhufvud i *Fataburen* 1931, sid. 30). Tio år senare hade man små lockar över hela huvudet liggande i olika riktningar, detta hårmod kallades för pudelkamning eller också »franska apor». Ungefär samtidigt förekom även vergette, då man stubbade håret och klippte det mycket kort i benan; detta korta hår var okrusat. När lockarna lågo tvärs över huvudet i sammanhängande rader kallades de för kedjelockar, dessa lockar fästes ofta med hårnålar och därvidlag voro nog både herrar och damer lika väl begåvade. Till svenska dräkten kom i bruk en bred dubbelvikt håruppläggning, en »catogan», som redan tidigare under århundradets första hälft varit på modet.

Tillverkningen av en peruk var högst omständlig och tidsödande. Man började med att fästa monteringsbandet runt monteringsstocken, vilken senare hade exakt samma storlek som beställarens huvud. Bandet markerade hårfästet och var fästet för ett knutet nät, som spändes hårt över hjässan. På detta nät syddes sedan fodret fast. Detta kunde då vara antingen av linne eller ylle. På denna stomme fästes sedan de ofta 20 alnar långa tresser, som bildade den egentliga peruken. Tresseringen utfördes av lärlingen, som ju hade de minsta och smidigaste fingrarna. Mellan ett par fasta träpinnar spändes tre silketrådar, vilka sedan tvinnades runt, samtidigt som tre till fem hårstrån infördes och fästes, så att man fick en sammanhängande lång »frans», innehållande materialet till en hel peruk, bild 17. Man använde sig av ett invecklat schema, i vilket noga fanns uträknat hårets längd på de olika delarna av huvudet, och när man tresserade, tog man den

Bild 14. Peruk med enkla sidolockar. Från grav i Kungälv's kyrka.
Foto Stig Roth.

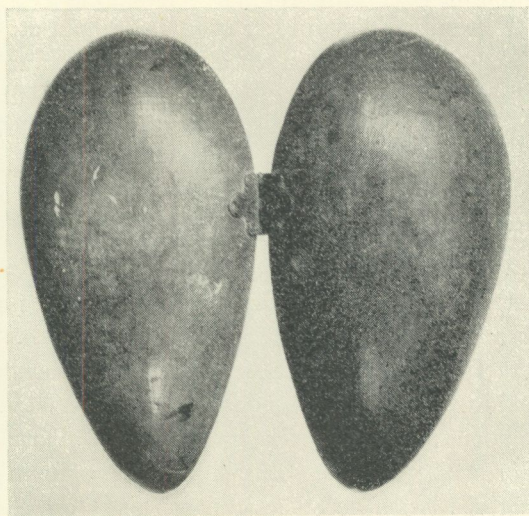

Bild 15. Perukfodral
av ek med graverat
gångjärn med årtallet
1745. Nordiska mu-
seet 54,838.

ena lilla färdiggjorda hårdockan efter den andra, alla med bestämt antal hår av lika längd. Gesällen utförde det förberedande arbetet med håret. Han rengjorde det inkomna materialet, kardade det och redde ut det samt fördelade det på olika längder. Håret rullades sedan hårt på små tråpinnar, en liten docka av samma längd på varje friserpinne. Dessa knötos om och kokades i ånga. Detta förfaringssätt var dock ej tillräckligt för att göra lockarna kraftiga, utan man band ihop alla friserpinnar med hår i olika längd, avsedda för en och samma peruk i ett tygstycke. Detta paket lämnades till en bagarmästare, som hade privilegium att baka perukhåret. Han gjorde en enkel deg runt hela knyten och detta fick sedan baka i ugn. Degen var då ett skydd för håret, blev denna ej bränd tog ej heller håret någon skada. Detta förfaringssätt kunde även användas med en gammal peruk, vars lockar då rullades upp på friserpinnar före bakningen. Man fick dock vara mycket försiktig, så att ej en färdigsydd peruk krympte efter denna kraftiga upphettning. Den spändes följaktligen ut på en perukstock, innan den fick svalna. Den långa tressen med de hängande hårlockarna syddes på stommen på perukstocken av mästare själv och sedan behövde man endast kamma och justera lockarna.

Till en verkligt fin peruk räknade man att två människors hår gick åt och anskaffningen av råmaterialet var därför av stor vikt. I Sverige hade perukmakarskrået rätt till all hårhandel och utskickade själv uppköperskor på landsbygden, i Tyskland däremot låg all hårhandel i judarnas händer och håret såldes på marknader. Den svenska centraliseringen till skrået var tydligen fördelaktig för perukmakarna. Det finns åtskilliga av skråets anhållanden om pass för dylika uppköperskor bevarade och i dessa heter det »pass för hustru så och så och dess piga». En enda gång är anhållan utfärdad på »ofärdige mannen». Dessa resor varade ofta fyra månader och företogs för Stockholms perukmakares räkning i Bergslagen och Roslagen men även i Västergötland, Småland, Dalarna, Hälsingland och Värmland (handlingar i Nordiska museets skråarkiv). Skrået förvaltade det inkomna materialet och de olika mästarerna fingo anmäla sig i tur och ord-

Bild 16. Interiör av en fransk perukmakareverkstad, där även en barberare är sysselsatt. Efter Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences.

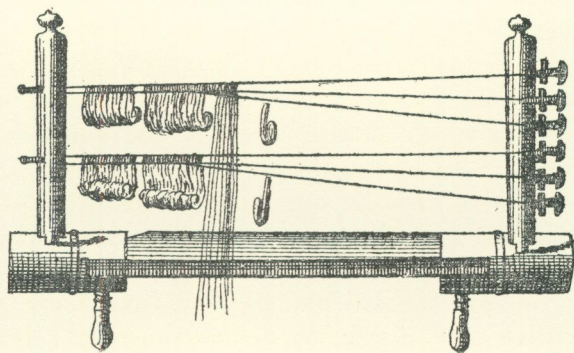

Bild 17. Treseringsmaskin. Efter Krünitz Encyclopädie, del 108.

ning, när de behövde köpa hår. Hela denna organisation reglerades även i privilegiebrevet för Stockholm. Vi ha säkerligen här hemma varit förskonade från de risker som i andra länder funnos att få dåligt material, t. ex. dött hår klippt av lik eller pestsmittat hår. I London frågade sig Pepys vad modet skulle bli då pesten gick i Westminster 1765 (Lond. Mus. Cat. 5, sid. 51). I allmänhet ansågs kvinnohår bäst, därför att det suttit under mössan och skyddats för att torkas ut av luften. Man kan nog förmoda att allmogekvinnorna gjorde sig en liten extra förtjänst när brudens hår enligt gängse bruk föll för saxen på bröllopsdagen (jämför Sigfrid Svensson i Svenska kulturbilder II, sid. 287).

Mästerstycket för perukmakare var 1711 en lång och en spansk peruk av »rena, goda Håår wähl tillredd och arbetad på det sätt som Brukeligit är». Gesällerna hade rätt att göra sig en egen peruk om året men i övrigt fingo de endast krusa upp gamla peruker, pudra och kamma dem, i vilket fall de dock måste lämna en viss del av förtjänsten till mästaren. I Tyskland var gesällen på sina håll en verklig frisör, men i Sverige har man tydligen ej så strängt skilt detta yrke från själva hårkamningen. Perukmakarna gjorde årskontrakt för underhåll av perukerna. På 1760-talet kostade det 48 rdr banko för ett års »acomodering» tre gånger i veckan. Det var alltså en rätt dyrbar historia att hålla sin peruk i gott skick och man fick noga akta sig för regn och fukt. Man skyllde också på peruken, när man talade om hur dyrt det blev att beställa hyrvagn, när man skulle bort på gala. De egentliga hårfrisörerna hade inget gott anseende på 1700-talet, frisören var närmast en bönhas, som stod utanför yrket. Endast adeln fick hålla sig med frisörkunniga betjänter för husets eget bruk. Ett undantag fanns i frisören Peter Broman som hade särskilt tillstånd att utöva yrket. I övrigt skulle all frisering utföras av skråets gesäller, lärningar eller av dem anställda kvinnfolk. Till friseringen hörde även att pudra peruken eller håret. För peruken hade man en särskild låda, i vilken man sedan genom ett hål i taket sprutade ned pudret. Vida dammigare var det att pudra sitt eget hår eller bättra på en påsatt peruk, bild 20. Så klagade

Bild 18. Kam av sköldpadd. Märkt: »Anna Mariana Linnroth: London Anno 1709.» Nordiska museet 196,941.

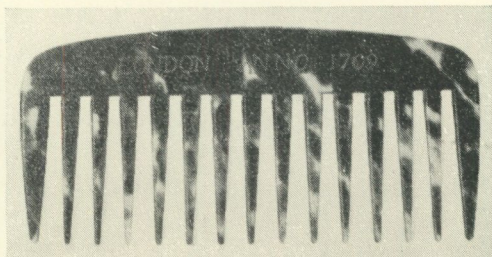

Bild 19. Puderpust. Tillhört M. Thelin, anställd vid Gustav III:s hov. Längd 15 cm. Nordiska museet 59,551.

man bitterligt över att det ej fanns plats för toaletten, när Gustaf III hämtade sin brud i Hälsingborg 1766: »hela ambassaden syntes knappt för puderrök» (Sv. mem. o. brev IV, sid. 29). Till puder åtgick mjöl i ansenliga kvantiteter, vilket var ekonomernas stora bekymmer. Det var därför ej att undra på att den konsumtionsskatt som pålades i vårt land 1743 också gällde puder (för i uppsatsen citerade förordningar se *Modée, Publique* förordningar).

Peruken var förebilden vid kamningen med eget hår. Man klippte således håret så att man fick samma intryck som av perukens tresser. T. o. m. de tunna tresser av dåligt hår och ull

som användes mellan de långa hårtresserna för att fylla botten och göra peruken lättare efterbildades i levande livet. Man får ej glömma när man talar om herrfrisuren att under hela perukens gyllene ålder funnos alltid personer som använde sitt eget hår och friserade det troget efter modet; till dessa hörde sedermera amiral Carl Tersmeden. När han skulle gå till sjöss var han »mest embarrassed med mina långa hår, dem jag på en krokam måste uppfästa — — — det kunde passera under en trekantig hatt men ej under skåtthatt» (Tersmeden, Memoarer I, sid. 133).

Av beskrivningen på alla dessa invecklade hårfrisyrer förstår man att det var både tidsödande och tålmodsprövande att låta frisera sig. Det var därför inte så underligt att man under denna procedur idkade sällskapliv. Både herrar och damer hade mottagning medan de sutto vid sin toalett och i memoarlitteraturen finner man allt som oftast hur en besökande kunde bli mottagen av värden i puderskjortan. Vilken omfattning bruket av peruk hade framgår av att i förordningen 1743 om perukskatt finnes en särskild taxa för tjänstefolk. När därför efter den franska revolutionen perukerna försvunno i stor utsträckning, voro perukmakarnas goda dagar till ända. Under 1790-talet friserade man dock noga sitt eget hår och det var först i början på 1800-talet som hårfrisörerna blevo verkligt arbetslösa. Under sin vistelse i Tyskland 1803—05 lade Gustav IV Adolf bort sin peruk och lät klippa sitt hår likt Karl XII, och konungens första handling, då han återvände till Sverige, blev också att avskeda sin hårfrisör Kruse (Wedberg, Lidingöliv, 1924, sid. 26). Samtidigt blevo även de övriga frisörerna för pagekåren och uppvaktningen utan arbete och man kan inte undra på att det kändes bittert för dem. F. d. pagehofmästare Gladheim skrev, då han anhöll om underhåll för pagebetjänten Carl Peter Sjöberg: »Då nu mera hårkamning är till det mästa aflagd, så att för mannen sällan tillfälle gifves att därmed förtjäna — — — så är visserligen deras nöd ganska stor och medömkansvärd» (handlingar i Nordiska museets skrårarkiv). Men mot de nya moderna hjälpte varken böner eller hot. I en från franskan översatt uppsats, riktad till kvinnorna, ber man dem ej tillåta dessa stubbade herrar att räknas

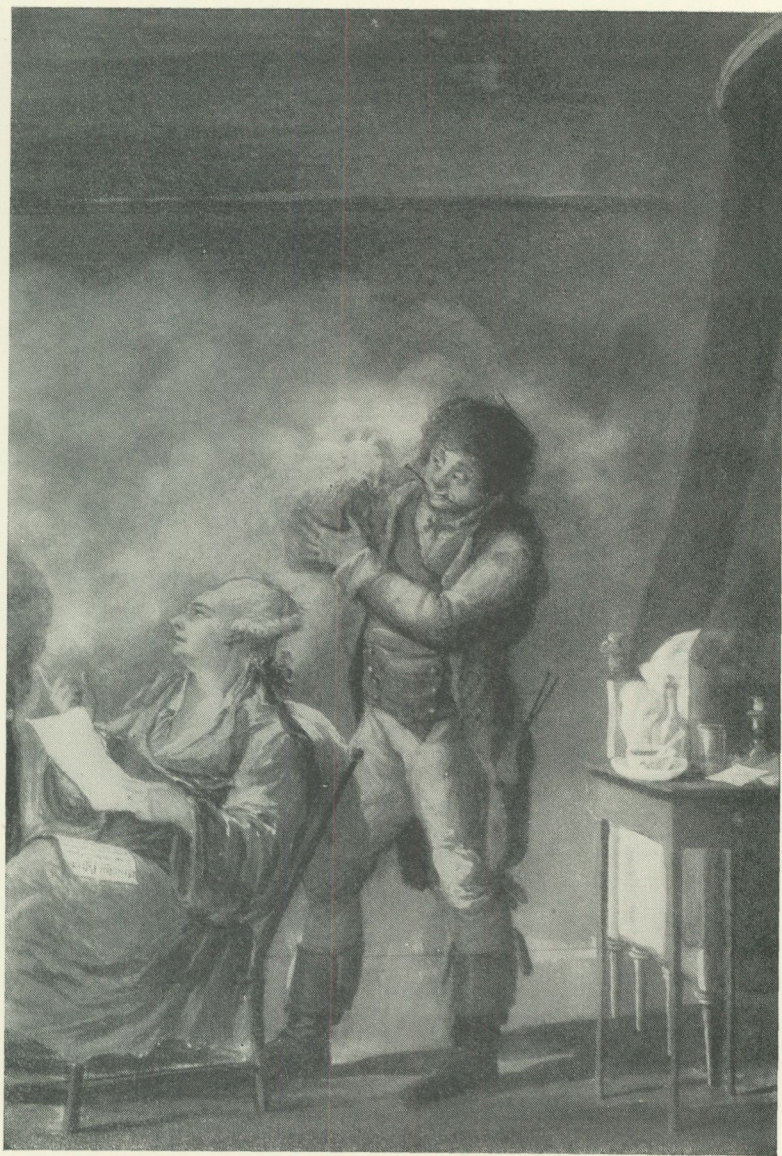

Bild 20. "En sittande cavallier, som låter kamma sitt hår." Detalj av gouache av Per Nordqvist. Privat ägo.

bland deras tillbedjare, »bortvisa dem, till dess att håret återfått sin längd, säg dem, att detta bruk endast anstår 5 års barn men ej fullväxta karlar». Man gick så långt att man talade om den »osmakliga seden att vanhedra naturen och beröfva den sin vackraste prydnad», nämligen peruken (Fröding, Göteborg, 1903, sid. 184)!